

H. TÓTH IMRE

Bizánc és Róma között

„Információrobbanás” és „paradigmaváltás” Bulgáriában (886–970)

Az utóbbi évtizedek tudományfilozófiai és tudománytörténeti irodalmában két új operációs fogalmat dolgoztak ki: az információrobbanás és a paradigma-váltás fogalmát. A továbbiakban kísérletet teszünk ezek alkalmazására a 9–10. századi Bulgária kulturális és vallási életének legfontosabb jelenségeit vizsgálva.

Az információrobbanás fogalmát B. V. Szapunov¹ nyomán a következőképpen foglalhatjuk össze: információrobbanáson bizonyos ismeretek rendszerének gyors, főleg két-három nemzedék alatt történő felváltását értjük egy új ismerethalmazzal, amely egy adott közösség politikai, kulturális, vallási, eszmei fejlődésére döntő hatást gyakorol.

A 885-ben Bulgáriában végbemenő információrobbanás leírásakor távol kell magunkat tartani attól a csalóka elképzeléstől, hogy a felváltásra kerülő információs-rendszer alacsonyabb szintű lett volna bármely tekintetben az újnál. A protobolgár, szláv, esetleg hellenizált trák ismeretrendszer – ahogyan a fennmaradt építészeti, ötvösművészeti, mitikus és költészeti emlékei bizonyítják – nem volt alacsonyabb rendű az új információrendszerénél, hanem más volt, amelyet egy az egyben nem lehetett hivatalosan összekapcsolni a zsidó-keresztény és a szír, illetve a hellenizált görög információrendszerrel. (Más kérdés, hogy a népi vallásosság talaján létrejött egy sajátos, ma is élő szinkretizmus, de ezzel most nem kívánunk foglalkozni.)²

Bulgáriában az új információrendszer megjelenésének előfeltételeit a külpolitikai helyzet alakulása idézte elő. 864-ben Bulgária a frankokkal szövetségben meg akarta támadni a vele szomszédos Moráviát, amit lehetetlenné tett az abban az évben jelentkező száraz időjárás és ennek következtében fellépő terméshiány. Ugyanakkor Morávia szövetségese, a Bizánci Birodalom támadással fenyegette Bulgáriát. Borisz bolgár fejedelem csak úgy tudta megmenteni országát és hatalmát, hogy felvette a kereszténység bizánci változatát. Ennek jelentőségét az is növelte, hogy Borisz megkeresztelkedésekor (865) maga a császár, III. Mihály lett a fejedelem keresztatyja. Ezért Borisz is a Mihály nevet kapta a kereszttségben. Borisz-Mihály hamarosan rájött arra, hogy a bizánci misszió a birodalom érdekeit képviseli. Ugyanakkor szerette volna, ha a bolgár egyház bizonyos függetlenséget kaphatna. A fejedelem tett is bizonyos lépéseket ennek elérésére. Photios patriarcha fontosnak tartotta megismertetni a bolgár uralkodót az új hit legfontosabb tanításaival. Ezért hosszú levelet intézett hozzá 866-ban. Kapcsolatuk során azonban az egyházfő nem vetette fel a bolgár egyház autokefáliájának kérdését, és nem ordinált érseket Bulgáriába. Ebből kifolyólag Borisz-Mihály belátta, hogy nem számíthat a továbbiakban a bizánci egyházra. Ezért – miután

¹ Szapunov, B. V.: *Knyiga v Rossziji v XI–XIII vv.* Moszkva, 1978. 13.

² Seignobos, Ch.: *Az európai élet fejlődése.* Budapest, év nélkül, 47.

a bizánci térítőket visszaküldte Konstantinápolyba – Német Lajossal, illetve I. Miklós római pápával próbálkozott célját elérni.

A kereszténység felvétele a bolgároknál egy sor új problémát vetett fel. Az uralkodó ezeket százhat pontban összefoglalva elküldte a pápának, aki gondosan tanulmányozta a felvetett kérdéseket, és részletes választ adott rájuk (*Responsa Nicolae Papae I ad Consulta Bulgarorum*). A bolgár egyház önállóságának kérdését illetően Borisz-Mihály nem kapott kielégítő választ Rómából.

Mindezek után az uralkodó felismerte, hogy se a császár, se a pápa támogatására nem számíthat. Ezért eltávolította a latin papság képviselőit Bulgáriából, és újra Bizánchoz fordult, ahol ezúttal támogatásra talált. A 870. évi konstantinápolyi zsinaton Péter bojár, Borisz-Mihály követe bejelentette, hogy a bolgár egyház Bizánchoz csatlakozik. Ignatios patriarcha – a bolgár fél kívánságára – érseket, szerzeteseket, papokat, görög szertartáskönyveket küldött az ottani egyházi élet fellendítésére.

Így ötévnyi ingadozás után Bizánc és Róma között (865–870) Bulgária véglegesen a konstantinápolyi patriarcha iurisdikciója alá került, ami együtt járt a bizánci kultúrkörbe történő bekapcsolódással, továbbá előidézte a bolgár információrobbanást. Az új információrendszer hordozója a görög nyelv és a görög írásbeliség volt, bár esetenként a latin és a szláv, örmény hatás is fellelhető.

A bolgár állam 870-ben végül is a konstantinápolyi pátriárkátus szupremáciáját ismerte el. Ennek következményeként az első érsek, Ioszif jelentős számú missziós papság kíséretében a legszükségesebb liturgikus irodalommal ellátva elindult Bulgáriába. Az első meglepetés már bolgár földön érte a térítőket. Ahogyan Ohridi Theophylaktos előadja Ohridi Szt. Kelemenről írt legendájában (*Legenda Bulgarica*), a szláv és a bolgár nép nem értette meg az idegen nyelvű szövegeket. Az ohridi érsek két alkalommal is utal arra, hogy a bolgár papok nehezen értik a görögül írt szövegeket, mert a szövegeket csak olvasni tudják.³ Ez kényszerítette Konstantin-Cirill és Metód tanítványokat, hogy bolgár-szláv nyelvű szövegeket hozzanak létre, illetve lefordítsák a liturgia gyakorlásához szükséges szövegeket.

Borisz bolgár uralkodó is felismerte annak szükségességét, hogy alattvalói megértsék a görög könyveket, és komoly intézkedéseket hozott ennek elérése céljából. Az első és talán a legkorábbi az volt, hogy bolgár ifjakat küldött Konstantinápolyba a görög nyelv és irodalom elsajátítására. Photios patriarcha 878-ban Arseninos tudós szerzeteshez írt levelében megemlíti, hogy ajánlólevéllel elküldi hozzá azokat a bolgár ifjakat, akik az igazság fénye felé indulnak el, hogy tudós szerzetessé váljanak. Arseninos válaszában megígéri, hogy elvezeti bolgár tanítványait a filozófus életre.⁴ A levélváltásból kiderül, hogy a bolgár uralkodó arra törekedett, hogy művelt, görögben jártas szerzeteseket képeztesen ki a császárvárosban, hogy ezek a tanult szerzetesek a leendő bolgár klérus tanítóivá váljanak. Borisz másik próbálkozása a bolgár klérus megteremtésére és a görög liturgia bolgáruul való megszólaltatására az volt, hogy Kelemen, Naumot és Angelárijt befogadta Bulgáriába, és a bolgár egyház és művelődés szolgálatába állította őket 866 után. Ehhez a tudós táborhoz csatlakoztak azok a morvaországi klerikusok, akiket a morvák velencei gályákra adtak el rabszolgának, és akiket a császár váltott ki, gondoskodva megélhetésükről, jövedelmükről. Természetes, hogy más Metód-tanítványok is csatlakoztak a moráviai menekültekhez. Így számuk jelentősen megnövekedett. Ide sorolható a két ifjú tudós, akit Metód konstantinápolyi látogatásakor a liturgikus irodalom szláv forrásaival együtt a bizánci fővárosban hagyott. Ezek

³ Ohridszki, Teofilakt: *Prosztrannoto zsitie na sv. Kliment Ohridszki*, Prevod: A. Milev, Szofija, 1961. 72.; 107.

⁴ Zlatarszki, V.: *Isztorija na bálgarszkata dárzsava prez szrednite vekove*. I/2, Szofija, 225.

egyike lehetett Preszlávi Konstantin, a későbbi püspök. Lehetséges, hogy a későbbi uralkodó Simeon, akit atyja eredetileg egyházi pályára szánt, más bolgár ifjakkal együtt a bizánci fővárosban sajátította el a görög nyelvet, és ismerte meg a bizánci kultúrát. A szláv liturgikus nyelv használói és a fordítók legfontosabb feladata az egyházi létesítmények: templomok, székesegyházak, kolostorok szláv nyelvű liturgikus könyvekkel való ellátása volt. Ez óriási feladatot jelentett a 9–10. században a bulgáriai írástudók számára.

B. V. Szapunov kísérletet tett a 10–11. századi orosz templomok és kolostorok könyvszükségletének meghatározására. Fontosabb megállapításai közül kiemeljük a következőket: Egy egyszerű, parafialisnak nevezhető templomban 8 szerkönyv használata volt előírva. [aprakosz evangélium, aprakosz-aposztol, euchológion, zoltároskönyv, böjti triodion, ünnepi triodion, általános mineja]. A nagyobb templomokban a szükséges könyvek száma elérte a 26 darabot. A kolostorok könyvállománya több mint 26 darab volt.⁵

Próbáljuk meg most meghatározni a 10. századi Bulgária minimális templomokkal, kolostorokkal való ellátottságát.

Uralkodása alatt Borisz Mihály 7 székesegyházat építtetett. (7×26 könyv.)

A régi fővárosban, Pliszkában a belső várban 30 templomról és egy Borisz által épített hatalmas kolostorról tudunk.⁶ (30×26 könyv + egy kolostor 30 könyv.)

Ohrid: Szt. Panteleimon kolostor (kb. 30 könyv); a székesegyház (kb. 26 könyv), 2 templom (kb. 16 könyv);

Preszlav [893–971 között]: 8 kolostor (kb. 8×30 könyv), 12 templom (12×8 = 96 könyv);

Ravna: 1 kolostor (kb. 30 kézirat nagy *scriptorium*, a könyvtermelés nyomaival. Az írás ismeretéről tanúskodik az itt talált 350 felirat. A kolostoregyüttést 880 körül építette Borisz, és a benne működő *scriptorium* a bolgár egyház könyvigényét volt hivatott kielégíteni.⁷

A korai óbolgár feliratok lelőhelyei között tartják számon Biblját, Aszent, Krepcsát, Murfatlart, Mirceavrodát, Pärvomájt, Pet Magilit, Gigent, Golest, Hagios-Germanost, Kránt. Ha itt csak a legszükségesebb könyvállományt vesszük is számításba, akkor az itt lévő kultuszhelyeken 88 kézirattal kell számolnunk.

Eddigi számításaink alapján a felsorolt kultuszhelyeken kb. 1362 kéziratot kell feltételeznünk. Nem vettük figyelembe Simeon uralkodó bizonyára jelentős magánkönyvtárát és más egyházi és világi kiválóságok könyvgyűjteményeit. Természetes, hogy a feltételezett kéziratok száma csak hozzávetőleges, hiszen a kiindulásul szolgáló adatok (a templomok és a kolostorok száma) korántsem tekinthetők teljesnek. Valószínű, hogy a feltételezett mennyiségnél jóval több könyv volt az egyházi intézmények és magánosok birtokában. A középkori kolostorok könyvállománya gyakran igen jelentős volt. A reichenauai kolostor 822-ben 416, a sankt-galleni a 9. században 362, illetve 428 kódexet, Bobbio a 10. században 665, Regensburg a 10. században 513 kódexet birtokolt.⁸ Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a kódexek gyakran több művet tartalmaztak. Magyarországi példára is hivatkozhatunk: I. László király 272 könyvvel gyarapította a pannonhal-

⁵ Szapunov: *Knyiga v Rossziji v XI–XIII vv.*, 70–71.

⁶ Popkonsztantinov, K. – Kronsteiner, O.: *Sztarobalgarszki nadpisi*. Altbulgarische Inschriften, év nélkül, Bécs, 144.

⁷ Popkonsztantinov, K. – Kosztova, R.: *Szkriptorijat v ravenszkija monasztir: oste vednâzs za ukraszata na sztarobalgarszkite râkopiszi ot IX–XV*. In: Szrednovekovna hrisztianszkata Evropa: Iztok i Zapad. Red. Kolegija: V. Gjuzelev, A. Miltenova, Szofija, 2002. 719–720., 721.

⁸ Fináczy E.: *A középkori nevelés története*. Budapest, 1926.

mi bencés kolostor könyvtárát.⁹ A felsorolt analógiák alapján megállapítható, hogy a fontosabb bulgáriai kolostorok kéziratainak száma a becsült mennyiségnél jóval nagyobb volt.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján tudjuk, hogy a „pogány” protobolgár állam gazdag írásbeliséggel rendelkezett, amelyet a görög betűkkel, ritkábban rúnairással rögzített feliratok képviselnek. Protobolgár feliratoknak azokat a bolgár írott emlékeket nevezzük, amelyeket görög, illetve óbolgár nyelven rögzítettek, és amelyeket az I. bolgár állam protobolgár szakaszában és a protobolgárok hozták létre az állam ügyeinek intézésére. Ezek az egyébként értékes feliratok megbízható információkat tartalmaznak a bolgár állam legkülönbözőbb szegmenseire vonatkozólag.¹⁰ Volt azonban egy fogyatékoságuk: a lakosság nagy tömegét magába foglaló szlávok számára ugyanolyan érthetetlenek voltak, mint a görög nyelvű könyvek. A protobolgár feliratok nem segítették elő az államot alkotó etnikumok egységesülését, sőt késleltették azt.

Borisz fejedelem – többi kortársához méltó – zsenialitása abban nyilvánult meg, hogy felismerte azt a szerepet, amelyet az új hit az egységes etnikumú bolgár állam létrehozásában játszhat. Ez volt az egyik alapmotívuma a bolgár uralkodó kereszténység iránti vonzalmának. Az egységesülésre való törekvés jelentős lépése volt a preszlávi népgyűlés határozata (893) arról, hogy a bolgár állam és az egyház nyelve óbolgár legyen.

A bolgár kultúrtörténet nagy vívmánya éppen a népnyelven létrejött bolgár szláv írásbeliség létrehozása volt, amely rendkívüli erőfeszítéseket kívánt a fiatal bolgár egyháztól. Amint láttuk, körülbelül másfél ezer kéziratot kellett a bolgár egyház szükségleteinek kielégítésére. Ezt a mennyiséget csak igen jelentős számú írástudó állíthatta elő. Forrásaink a szláv liturgiát gyakorló klerikusok számára vonatkozóan is tartalmaznak utalásokat.

Ohridi Theophylaktos előadja, hogy Metód halálakor Moráviában 200 szláv liturgiát végző klerikus volt.¹¹ Ugyancsak Ohridi Theophylaktos érsek tesz említést arról, hogy Ohridi Szt. Kelemen hét éven át 300 tanítványt nevelt a bolgár egyház számára: ez 2100 klerikust jelentett, akik különféle egyházi rendekbe (lektorok, diakónusok, aldiakónusok, papok) tartoztak.¹² Úgy tűnik, hogy Kelemen más egyházmegyék papjainak neveléséről is gondoskodott, akik számát az ohridi érsek 3500 főre becsülte.¹³ Ohridi Theophylaktos közléseinek megbízhatóságában aligha kételkedhetünk – a tények beszélnek híradása hitelességéről –, valóban nagy számú másolóra volt szükség ahhoz, hogy a bolgár egyházat ellássák a szükséges számú liturgikus könyvvel.

A könyvmásolás a *scriptorok* bejegyzése szerint felelősségteljes, üdvösségszerző, de nehéz fizikai munka is volt, amely áldozatot kívánt a másolótól. Arra is tudunk következtetni, hogy milyen tempóban folyt a másolói tevékenység. Az 1056–1057-ben Osztromir novgorodi helytartó számára Grigorij diakónus és munkatársai segítségével pompás, valószínűleg kelet-bolgár eredetű másolt evangélium utószava alapján következtethetünk a másolói tevékenység tempójára. A 294 levélnyi (588 oldalnyi) szöveget a korabeli bizánci időszámítás szerint 6564. október 20-án kezdték el másolni, és 6565. május 12-én fejezték be. A másolás tehát 19 hónapot vett igénybe, azaz 570 napot. A terjedelem és másolási idő aránya alapján megállapítható, hogy a naponta másolt szöveg körülbelül 1-2 oldal lehetett. A nagyszámú egyházi ünnep miatt a feltételezettnél jóval kevesebb idő állt a másolók rendelkezésére. Természetesen sürgős esetekben a munka tempója is felgyorsult.

⁹ Varjú J.: *A magyar szellemi művelődés története*. Debrecen, 1907. 19.

¹⁰ Besevliev, V.: *Pârvobâlgarszki nadpiszi*. Szofija, 1979. 19.

¹¹ Ohridszki: *Prosztranoto zsitie nasv*, 84.

¹² Ohridszki: *Prosztranoto zsitie nasv*, 55

¹³ Zlatarszki: *Isztorija*, 103.

Az elmondottakból levonhatjuk azt a következtetést, hogy a középkor legfontosabb információs forrása a kódex. Az információs folyamat legfontosabb tényezője a *scriptor*, illetve a könyvpítésben résztvevő klerikusok voltak. Úgy tűnik, hogy a *scriptort* igyekeztek megbecsülni. Ez abban is kifejezésre jut, hogy Borisz fejedelem testvére, Doks és fia, Tudor Dokszo is könyvmásoló szerzetesek voltak. Valószínűleg Tudor Dokszo és Simeon által építtetett és díszesen felszerelt Aranytemplom, illetve Körtemplom szerzetese volt, aki az általa másolt szöveg utószavában megemlékezett a nemes és hithű bolgár fejedelem, Borisz haláláról. Egyébként két terjedelmes mű is tanúskodik másolói tevékenységéről. A könyvek másolása nemcsak felelősségteljes munka volt, de olyan tevékenység is, amely magas fokú szervezettséget is kívánt. A rendelkezésünkre álló adatok szerint ezt a felelősségteljes munkát maga Konstantin-Cirill, illetve Metód közvetlen tanítványai irányították, akik kellő gyakorlatot szereztek ebben a munkában. A fordítókat, *scriptorok*at gyakran szerzetestársaik, illetve a bolgár uralkodó biztatta, lelkesítette a fordítás vagy a másolás elvégzésére. Simeon fejedelem biztatására fogott neki Grigorij presbiter az Ótestamentum fordításához, Joan Ekzarh pedig Doks szerzetesnek, Borisz fejedelem testvéreinek biztatására Ioannes Damaskenos a *Hit forrása* című műve egyes részleteinek óbolgárra való átültetéséhez.

Az új zsidó-keresztény, szír, hellén kultúra és művészet legjobb hagyományait hordozó információözon a bolgár állam minden szegmensét felölelte. A kolostorok nemcsak a lelki és szellemi élet központjai voltak, hanem jelentős ipari, művészeti és mezőgazdasági ismeretek forrásainak bizonyultak.¹⁴ Tuzlaláka, Avradaka, Preszlávban a Patlejn kolostor és a Körtemplom jelentős művészeti tevékenység központjává lett; itt készítették a híres fehér kerámiát, amellyel a templomokat, a kolostorok falait díszítették.¹⁵

A sajátos protobolgár kőművesség emlékeihez társultak a bizánci és kis-ázsiai építészeti hagyományokra támaszkodó kisebb-nagyobb méretű kolostorok, templomok, amelyek közül itt csak a Borisz számára épített pliszikai kolostort vagy a preszlávi Aranytemplomot, illetve Körtemplomot említjük meg a hozzájuk csatlakozó épületegyüttessel, meg a már említett korábbi ravnait.

A szellemi horizont hatalmas kitérülését is maga után vonta az információrobbanás. A szellemi és anyagi fellendülés lelke, mozgatója a bolgár uralkodó, Borisz Mihály volt, majd Simeon vette kezébe az ügyek intézését. Az ún. Szvjatoszlav-gyűjteményben fennmaradt *panegyrikos* szerint, amely Simeon tiszteletére készült, az uralkodó mint szorgos méh gyűjti egybe az Írás minden virágát, hogy édes mézét terjessze előkelői között, hogy felvilágosítsa vele elméjüket.¹⁶ A könyvek szeretete miatt új Ptolemaiosznak is lehetne nevezni, mert felvilágosító tevékenységével évszázadokon keresztül el nem hervadó koszorút szerzett magának. Az uralkodót, akit görögös műveltsége és görögben való jártassága miatt félgörögnek (*semi graecus*) nevezték kortársai, maga állt a fordító mozgalom élére, amikor részt vett egy Aranyszájú Szent János műveiből készült gyűjtemény, az *Aranyszájú fordításában és összeállításában*, hangsúlyozva, hogy a Szentírás tanulmányozása mellett a legtöbb testi és lelki gyönyörűséget Aranyszájú Szent János művei jelentették számára.¹⁷ Simeon az új kultúrát, hitet, világnézetet, műveltséget nem külső szemlélőként értékelte, ha-

¹⁴ Totev, T.: *Preszlavszkita monasztiri, srednista na hudozsesztven zsvot prez IX-X vek*. Szofija, 2000. 14.

¹⁵ Totev: *Preszlavszkita monasztiri*, 9–10.

¹⁶ Dinekov, P. – Kuev, K. – Petkanova, D.: *Hrisztomatija po sztarobalgarszkata literatura*. Szofija, 1967. 131–132.

¹⁷ Dinekov–Kuev–Petkanova: *Hrisztomatija*, 92.

nem annak lényegétől áthatva tudta irányítani az információrobbanás főbb mozzanatait és munkatársait. Különösen népszerűek voltak a bizánci mintára készített gyűjtemények, amelyek egy szerző több művét tartalmazták, vagy több szerző műveiből készült olvasókönyvek voltak.

Ezek közül a már említett *Aranyszólam* mellett a legnevezetesebb az a *Gyűjtemény* volt, amelyet Simeon részére állítottak össze. Mivel eredetije elveszett, a Szvjatoszlav orosz fejedelem részére 1073-ban készült másolat alapján ítélnünk a korabeli enciklopédiának tekinthető műről.

Itt csupán két részletre hívjuk fel a figyelmet. A *Gyűjtemény* tartalmazza – többek között – az 5–6. században alkotó Georgios Chiroboskos bizánci grammatikus és egyetemi oktató költői alakzatokról írt művének óbolgár fordítását. A szerző 27 költői alakzatot írt le és jellemzett művében. A bizánci szöveg lefordítása alapvető módon hozzájárult az óbolgár irodalmi terminológia kialakításához. Ilyen műszavak fordulnak elő szövegében: *изобилие* „pleonazmus”, *повторение*, *прѣоувелчение* „hyperbola”, *притча* „parabola”, *олницетворение* „prosopopei”, *пример* „paradigma”, *послеловне* stb. A találmány kiválasztott *terminus technicusok* ma is a szaknyelv fontos elemét képezik.¹⁸

Szeretnénk hangsúlyozni azt a tapasztalatunkat, hogy talán a filozófus Szent Konstantinra visszamenő hagyomány alapján az óbolgár fordítások jelentős százalékát képezik a bizánci filozófiai szakirodalmi fordítások. A már említett Simeon-Gyűjtemény egyik része Rajtui Theodoros (570–638) püspök filozófiai traktatusának fordítása. A szövegben alapvető filozófiai fogalmak óbolgár visszaadásával találkozunk.¹⁹ Néhány példát említenk a szakszókincséből: *быти* 'létezik', *бытиє* 'lét', *вещь* 'dolog, tárgy; anyag', *видимо* 'látható', *видъ* 'speciális, fajta', *вина* 'ok, causa', *въ себе* 'önmagában', a létezés terminusa, *въздохъ* 'levegő', *вънѣшнии* 'külső', *глубина* 'mélység', *дългота* 'hosszúság', *добро* 'jó', *кѣство* 'természet', *качество* 'minőség', *моцно* 'lehetséges', *мѣсто* 'hely, helyzet', *начало* 'kezdet, őselv, princípium', *слово* 'logosz', *сжитек* 'létező', *тъждѣство* 'azonosság'.²⁰

A filozófiatörténészek a szláv filozófiai terminológia korai eredetével kapcsolatban hangsúlyozzák, hogy annak kezdetei majd fél évszázaddal megelőzik a klasszikus német filozófiai terminológia kialakulását (Notker Balbulus fordításai Arisztotelésztől).²¹ A Simeoni korszak nagy fordítói teljesítményének tekinthető Joan Ekzarh tevékenysége, aki Ioannés Damaskénosnak az arisztotelészi logikára épülő művének két részét, a *Dialektikát* és a *Theológiát* óbolgárra fordítva jelentős mértékben gazdagította a szláv filozófiai nyelvét és ismereteit.²² Nem kevésbé fontos, hogy lefordította óbolgárra a *Hexameron* című gyűjteményt (*Sesztodnev*). A mű a bibliai teremtéstörténet alapján alapvető enciklopedikus ismereteket közöl az emberről és az őt körülvevő világról. Joan Ekzarh több szerzőtől kölcsönözte anyagát, fölhasználva Melethios (10. sz.), Nagy Szt. Vazul (330–379), Aranyszájú Szt. János (357–407), Severianus de Gabala (†408 után), Ioannés Chrysostomos (†407), Krétai Theodoros (393–460) hasonló tárgyú műveit. Az óbolgár olvasó számára ez a fordítás valójában sajátos enciklopédiát képviselt, amelyből az önmagára és a világra vonatkozó ismereteit összegezte, segítségével kitágítva a létező és megismerhető világra és a benne önmagára vonatkozó ismeretei körét.

¹⁸ *Szimeonov szbornik*. Redaktor: P. Dinekov. Szofija, 1999. 237–240.

¹⁹ Pejčev, V.: *Filoszofszkijat traktat v Szimeonovija szbornik*. Szofija, 1977. 32., 39.

²⁰ Pejčev: *Filoszofszkijat traktat*, 96–100.

²¹ Pejčev: *Filoszofszkijat traktat*, 100.

²² Csolova, C. Blagoeva: *Esztesztveno-naucsnite znanija v Srednovekovna Bălgarija*. Szofija, 1988. 17–18.

Végül még egy fontos információs mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet. Részben a Konstantin-Cirille visszamenő hagyomány (próza előszó az evangélium fordításához), részben Joan Ekzarh fordítói gyakorlata alapján, amelyet más óbolgár fordítók – például Joan Prezviter – tevékenysége is elmélyített, kialakult egy bibliai hagyományra támaszkodó fordításelméleti koncepció, amelynek lényege az, hogy a szó szerinti fordítás helyett az értelem szerű fordításra kell törekedniük az óbolgár írástudóknak. Joan Ekzarh fordítása előszavában előadja, hogy Ioannes Damaskenos: *Az ismeret forrása* c. művének igaz hitről szóló részét Doks szerzetes tanácsára fordította le óbolgárra. Ioannes Damaskenos említett művének ez a része *Dialektika* címen vált ismertté Joan Ekzarh fordításában. A mű átültetése rendkívül nehéz feladat elé állította a fordítót, mert meg kellett alkotni a görög műszavak óbolgár megfelelőit. Ezzel a fordítással a tudós bolgár fordító megalkotta az óbolgár nyelv elvont szókincsének a filozófiai, logikai fogalmak jelölésére használt elemeit. A fordító előtt álló feladat nagyságát illusztrálандó idézzük Joan Ekzarh fordításából a filozófia definícióját: „A filozófia a létező dolog megismerése, amennyiben az létezik, azaz létezők természetének ismerete, tehát a filozófia az isteni és emberi dolgok ismerete, amennyiben láthatók vagy láthatatlanok. Továbbá a filozófia a halál begyakorlása az akarat és a természet által. A filozófia minden művészet kezdete. Általa találunk ki minden művészetet és tudományt.”²³

A már említett *Sesztodnev* esetében is hangsúlyozni kell a fordítónak az óbolgár tudományos nyelv megteremtésére irányuló tevékenységének fontosságát. A szöveg bonyolultságát és a fordító által leküzdendő nehézségeket az alábbi példával kívánjuk szemléltetni. Az óbolgár *Sesztodnev* a görög előképeknek megfelelően homiliákból épül fel. A hatodik az ember teremtésével foglalkozik. Ennek kapcsán alapvető ismereteket olvashatunk az ember fiziológiai, lelki és szellemi tulajdonságáról: „az emberi léleknek két tartó ereje van: az ítélet és az ész. Az ítélet egyébként az az értelmesebb lelkierő, amely a megfelelő és illő felemelkedéssel és fejlődéssel kitalálja a keresett igaz dolgokat. Ezért mondta Platón [a következőket]: az ítélet magának a léleknek belső elmélkedése, amely nyilvánvalóvá teszi a kiemelő gondolkodó lelkierőt. Az pedig, amely hang által jön ki [a lélekből] az ajkakon áthaladva, a szó. Az ész az a lelki tevékenység, amely minden távolságtól függetlenül és gyorsan megragadja a valóban létező dolgok természetét.”²⁴ Az idézet azért is fontos, mert óbolgár nyelven először érinti a lelki tevékenység és a beszéd (szó) létrejöttének mechanizmusát.

A *Sesztodnev* az antik tudomány eredményeinek a keresztény eszmeiséggel, hittel való egybekapcsolásának céljával jött létre. A fő hangsúly a filozófiára, a természettudományokra esik,²⁵ amelyeket a kereszténység alapelvei szerint világosít meg a szerző (a fordító) kortársai előtt. Joan Ekzarh műve joggal tekinthető a középkori Bulgária olyan megnyilvánulásának, amely egyedülálló jellegű a középkori szláv művelődéstörténet számára.

Az óbolgár információrobbanás legfontosabb mozzanatainak egyike a nyelvi és filológiai ismeretek megjelenése és elterjedése, ami Konstantin-Cirill és Metód működésével hozható kapcsolatba, de már a 9. században komoly eredmények figyelhetők meg. Erről tanúskodik egy kiváló filológiai ismeretekkel rendelkező, ismeretlen bolgár szerzőnek – Hrabăr Szerzetesnek a *Betűkről* írott tanulmánya.²⁶ A rendkívül rövid, de lényeges információkat

²³ Weiher, E.: *Die Dialektik des Johannes von Damascenus in kirchenslavischen Übersetzung*. Weisbaden, 1969. 18–20.

²⁴ Ekzarh, Ioan: *Sesztodnev*. Szofija, 1984. 255.

²⁵ Csolova: *Esztesztveno-naucsните Znanija*, 17.

²⁶ Dinekov, P. – Kuev, K. – Petkanova, D.: *Hrisztomatija po sztarobalgarszkata literatura*. Szofija, 1967. 142.

tartalmazó értekezést a szerző a szláv írásbeliség apológiájának szánta.²⁷ Művében szembeállt az úgynevezett triglosszia híveivel, akik szerint a liturgia nyelve csak a héber (arámi), a görög és a latin nyelv lehet, és ennek megfelelően csak ezen nyelvek írásrendszere való Istentől. Hrabăr kifejti, hogy a szláv írásbeliség nem egy ember alkotása, hanem Isten akaratából jött létre. Bebizonyítja, hogy a szláv írásrendszert az Isten által küldött Szent Konstantin (Cirill) (és Metód) alkotta meg. A szerző apológiájában röviden több kérdésre is kitér, amelyek szintén érintik a szláv írásbeliséget. Hrabăr a következő kérdésekkel foglalkozik:

A szláv írásbeliség rövid története a kezdetektől Konstantin-Cirillre és Metódra vezethető vissza.

Az emberiség közös nyelve a babilóni torony építéséig nyúlik vissza. Az ősnelv – a kor felfogása szerint – a szír (arám), amelyet Isten büntetésként különböző nyelvekre osztott szét. E felfogás értelmében minden nép kapott valamilyen adományt: a görögök a grammatikai, stilisztikai ismereteket és a filozófiát.

A görög ábécé a föníciaiból jött létre, amely eredetileg 16 betűből állt, és kiváló görög tudósok bővítették a betűk számát 38-ra. Ezzel szemben a szláv írásrendszert egy Istentől küldött szent férfiú hozta létre egyszerre. Ez a tény mutatja fölényét a görög ábécével szemben.

Megadja a szláv írásbeliség feltalálásának időpontját: A világ teremtésétől számított 6563. év (= 855–863. év). Eme dátum értelmezése körül a mai napig folynak viták a szláv filológusok körében.

Hrabăr kitűnő fonetikai ismeretekkel rendelkezett: felismerte a szláv fonémarendszernek a görögötől való eltéréseit a fonémákban, amelyek a görög betűkkel visszaadhatatlanok. Észrevette a szláv „a” fonéma nyitott ejtését – példaként. Mindez arra vall, miszerint Hrabăr jól ismerte a bizánci filológiai hagyományokat, és kitűnően fel is használta azokat a szláv írásbeliség védelmére. Művének megírására az óbolgár irodalom úgynevezett aranykorában került sor, amikor tudós szerzetesek és papok, sőt maga az uralkodó, Simeon is a bizánci, illetve bizánci közvetítésű ismeretek bolgárra való lefordításán munkálkodtak.

Az információs forradalom sajátosságait áttekintve fontos mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet, amely nagy befolyással volt a korszak és a későbbi korok információcseréjére: a fordításelmélet kialakulására, aminek rendkívüli szerepe volt az óbolgár írásbeliség történetében. Részben a Konstantin-Cirillre visszamenő hagyomány, részben Joan Ekzarh fordítói tevékenységének eredményeként, amelyet más óbolgár fordítók, például Joan Prezviter tevékenysége is elmélyített, kialakult egy bibliai hagyományra, elsősorban Pál apostol megállapításaira támaszkodó fordításelméleti koncepció, amelynek lényege az, hogy a fordítóknak a szó szerinti fordítás helyett az értelemszerű, értelmes, érthető fordításra kell törekedniük. Bár ezt a törekvést sok esetben a szó szerinti fordítás elve korlátozta, mégis komoly eredményekhez vezetett az óbolgár írástudók között. Ezt az elvet hangsúlyozta Joan Prezviter is, aki Remete Szent Antal, illetve Szent Pankratios legendáját fordította le. Fordításához mellékelte utószavában hangsúlyozta, hogy a szó szerinti fordítástól eltekintve azon gyötrődött, hogy a fordítandó szöveg értelmét adja vissza.²⁸

A felvázolt folyamatok eredményeként jelent meg Bulgáriában a sokszínű egyházi és világi irodalom. Bizánci s ókeresztény hagyomány alapján jött létre az egyházi szónoklattan, a homiletika, amelyet a kor szinte minden jelentős tudósa művelt. Kliment Ohridszki kitűnő szónoklataiban megörökíti Konstantin Filozófus (Konstantin-Cirill) emlékét, továbbá

²⁷ Kuev, K.: *Csernorizec Hrabăr*. Szofija, 1980. 11.

²⁸ Dinekov–Kuev–Petkanova: *Hrisztomatija*, 142.

dicső szónoklatot ír Konstantinról és Metódról. Joan Ekzarh nem csupán fordítóként, de egyházi szónokként és költőként is jelentős alkotásokat hagyott az utókorra. Valószínű, hogy ő a szerzője egy Simeon uralkodó tiszteletére írt panegyrikosnak. Konstantin Preszlavszki egy Tanító-evangéliumot fordított le, amelyben egy önálló homília is fennmaradt. Költői tevékenységét őrzi az ún. *Ábécés ima*. Valószínűleg Borisz-Mihály uralkodó történelem iránti érdeklődésének kielégítésére készült a *Történelmek* című rövid világtörténeti áttekintés. Ebben az időben különösen fellendült a himnuszköltészet, ami a bizánci irodalom csúcspontját képezte. Ezen a téren a legtöbbet alkotó óbolgár szerző a sokoldalú Kliment Ohridszki, akinek ilyen irányú tevékenységét K. Popkonsztantinov fedezte fel. Az eddig csak irodalmi szervezőként és tanítóként ismert Szt. Naum ismeretlen himnuszát S. Kozsuharov publikálta.²⁹

Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a jelzett korszakban a történelmi eseményekhez kapcsolódva Bulgáriában létrejött információrobbanás jelentős eredménye az óbolgár irodalom aranykora, ami óriási hatást gyakorolt az ortodox szlávság és a románok irodalmának kialakulására.

Mielőtt a paradigmaváltás jelenségeivel foglalkoznánk, megemlítjük, hogy Thomas S. Kuhn felfogásában a paradigma elsősorban az ismeretszerzés (felfedezés) vizsgálatára irányuló fogalom.³⁰ Valójában az a mód, ahogyan a dolgokra tekintünk: közös feltevések, hiedelmek, dogmák, konvenciók, elméletek készlete.³¹ Ebben a felfogásban a paradigma tulajdonképpen szemléletmód, amely az emberi megismerő tevékenységet irányítja; a dolgok olyan irányú szemlélete, amely megszabja, hogy milyen szabályokhoz, eljárásokhoz, technikákhoz forduljunk valamely irányban kifejtett tevékenységünk során. Ha egy paradigma nem hozza meg a várt új eredményt, akkor másikat kell alkalmazni.³² Kuhn eredeti koncepciójától eltérően a paradigma szélesebb fogalom, amely az életnek szinte minden területére kiterjed, ezért jelentősége túlnő a tudományfilozófián, és kultúrtörténeti fogalomná válik. Tudománytörténeti szempontból megválaszolendő kérdés az, hogy a paradigma milyen viszonyban áll a szellemtörténészek által a megismerési folyamat részeit alkotó korszakkal, az általános és egyetemes kultúrszellemmel, a történeti kultúrszellemmel, amelyek az emberi megismerő tevékenységet irányítják.³³ További vizsgálódásaink során – Kuhn eredeti koncepciójától eltérve – a paradigma fogalmát és a paradigmaváltás fogalmát kultúrtörténeti szempontból alkalmazzuk.

Esetünkben a paradigmaváltás fogalmát a következő példával szemléltetjük. Az I. bolgár állam 893 előtti történetének fontos emléke Georgiosznak, Bulgária érsekének ólompecsétje, amelynek felirata görögül készült. A legrégebbi bolgár nyelvű epigráfiai anyag T. Totev szerint Georgij Szinkel [synkellos] óbolgár nyelvű pecsétje. A két emlék egy paradigmaváltás példája: a korábban hivatalos görög nyelvet a preszlávi népgyűlés határozatának megfelelően kiszorította a használatból az élő, beszélt óbolgár nyelv, amely az állam lakosságának nagy többsége számára érthető volt, ellentétben a korábban használt, illetve még használatban előforduló göröggel.

²⁹ Kozsuharov, Szt.: *Peszenoto tvorcsesztvo na sztarobalgarszkija knizsovník Naum Ohridszki*. Literaturna isztorija, 12. (1984) 3–19.

³⁰ Kuhn, T. S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel, Budapest, 2000. 36–38.

³¹ Sardar, Z.: *Thomas Kuhn és a tudományos háborúk*. Ford. Balatoni B., Budapest, é. n. 77.

³² Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*, 249.

³³ Joó T.: *A korszak mint történetfilozófiai kategória*. In: Joó Tibor: *Történetfilozófia és metafizika*. Budapest, 2001. 86.

A paradigma-váltások történetében rendkívül fontos szerepet játszott a preszlavi népgyűlés, amely az óbolgár nyelvet az állam és az egyház életében hivatalossá téve messzemenően elősegítette a lakosság egységesülését. A határozat érintette a preszlavi fejedelmi, majd cári kancelláriát is, amely kezdetben görögül adta ki az uralkodó pecsétjeit, majd áttért a szláv, mégpedig az új szláv írás, a cirillika használatára, amint erről Péter cár pecsétjének Pliszkában talált felirata tanúskodik. A Péter elődjei által, sőt önmaga és felesége által használt görög nyelvű szöveget felváltotta az óbolgár nyelvű, amely a kortársaknak öntudatosan óbolgárul adta tudtul a pecsét kiállítójának méltóságát: **ПЕТР ЦАРЬ БЛЪ-Г[АРОМ]**.³⁴

A pecséttan szakemberei a 969 előtti évekből származtatják keletkezését, és kapcsolatba hozzák kialakítását a cirillika elterjedésével. Péter cár óbolgár pecsétje azzal a szándékkal készült, hogy a nem bolgár uralkodók számára bolgárul hozza tudomásra az uralkodó cári tekintélyét. A protobolgár és az óbolgár epigráfiai anyag nagy nyelvhasználati tarkaságról tanúskodik: a protobolgár, illetve a görög nyelvű anyag mellett ismerünk görög-, óbolgár, görög-protobolgár, latin nyelvű epigráfiai feliratokat. Ez a tarkaság az új írásrendszer és az óbolgár nyelv kötelező használata eredményeként átadja helyét az óbolgár nyelvű, főleg cirillikával lejegyzett feliratoknak. Ennek a folyamatnak az egyik legbeszédesebb példája a magas rangú Mosztics hadvezér (*csergobülja*) sírfelirata, amely már óbolgár nyelven készült.

A hivatalos nyelvhasználat a nyelvi egységesülés irányába mozdult el, ami az állam elsőrendű és működésének előfeltétele volt. A nyelvi egységesülést az új írásrendszer, a cirillika bevezetése tette lehetővé.

A szláv írásbeliség megjelenéséig a bolgár állam hivatalos nyelve a görög volt: a protobolgár feliratokat – két kivételtől eltekintve – görögül írták, görög betűkkel.³⁵ Ezek a feliratok a bolgár kánok kancelláriájában készültek, és tudós, görögben jártas írnokok írták azokat beszélt görög nyelven. A kereszténység megjelenését követően, főleg 886 után megjelennek a szláv írásrendszerrel rögzített szövegek. Először a glagolicával rögzített szövegek terjedtek el. Csakhamar felváltotta ezt az írásrendszert egy sajátos, óbolgár talajon keletkezett ábécé, a cirillica, amely olyan nagy szerephez jutott a bolgár írásbeliségben.³⁶

A glagolica bulgáriai használatának is megvan a története. Valószínű, hogy Konstantin és Metód tanítványai, Ohridi Kelemen, Naum (és mások is) a glagolicának egy régebbi pannóniai változatát terjesztették el, azután hamarosan kialakult egy másik változat is, amelyet a fiatalabb írástudó nemzedék használt, és elsősorban a fővárosban terjedt el. Kétségtelen, hogy a glagolita írást nemcsak Ohridban és a környékén használták, de ismerték Bulgária északkeleti részében is.³⁷

Valószínűleg Preszlávban, Simeon környezetében és az ő támogatására alakult ki a szláv írásbeliség új változata, a cirillika. A paleoszlavisztika egyik fontos és eldöntetlen kérdése, hogy kinek a személyéhez köthető az új írás megalkotása, ha ugyan valóban egy személy hozta létre, és nem fokozatosan alakult ki. Itt bőven van lehetőség hipotézisek felállítására. Ohridi Szent Kelemen Legendájának egyik helyére hivatkozva A. Milev arra a feltételezésre

³⁴ Jordanov, I.: *Pecsatite na preszlavszkite vladeteli (893–971)*. Szofija, 1993. 15–16., 35.

³⁵ Besevliev: *Pârvobâlgarszki nadpiszi*, 9, 81.

³⁶ Jordanov, I.: *Pecsatite na preszlavszkite vladeteli (893–971)*. Szofija, 1993. 15–16., 35.

³⁷ Velcseva, B.: *Szv. Kliment i glagolicata. Kirilo-Methodievszki Sztudii*, 13. Szofija, 2000. 83–84.

jutott, hogy az új írásrendszer megalkotója Kelemen volt, azonban ez a források alapján nem nyert teljes bizonyítást, és csak a hipotézisek szintjén maradt.³⁸

Nem világos a cirillica megalkotásának éve, de az új írás nyelvjárási alapjainak kérdése sem tekinthető megoldottnak. Az új írásrendszer megalkotása aktuális, időszerű feladat volt. Erről tanúskodik gyors elterjedése a kódexekben és a feliratos anyagokon.

A cirill-írás elterjedése biztosította az óbolgár írásbeliség egységét, bár a rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy – a középkori viszonyoknak megfelelően – az óbolgár emlékek nyelve sohasem volt teljesen egységes. A grafikai-ortográfiai jegyek és a szókincs sajátosságai az óbolgár szövegekben kisebb-nagyobb nyelvjárási különbségek jelenlétéről tanúskodnak. Az elmondottak illusztrálására megemlítjük, hogy a ránk maradt óbolgár szövegekben a szókincs két eleme nyilvánul meg: egyrészt az ohridi (nyugatbolgár) eredetű szavak: *дрьколь* „bot”, *драсель* „régí, használt, ócska”, *животъ* „élet”, *жрътва* „áldozat”, *искони* „kezdettől fogva”, *съньмъ* „zsinagóga, imaház, összejöveteleli hely”, *шюи* „bal”, másrészt pedig a preszláviai: *токъ* „áradat, folyam”, *наслѣднѣ* „örökség”, *жръдь* „bot, vessző”, *жизнь* „élet”.³⁹ Ez a különbség olyan lényeges volt, hogy fellelhető még az óbolgár szövegekről készült későbbi, más területeken keletkezett másolatokban is. Ennek ellenére a nyelvi különbségek sohasem voltak olyan erősek, hogy veszélyeztették volna az óbolgár nyelv egységét, illetve nehezítették volna az óbolgár szövegek elfogadását.

A paradigmaváltás egyik fontos megnyilvánulása volt a rítus orientációjának megváltoztatása. Az óbolgár ósláv egyház történetében a rítusok változása, felcserélődése ismert folyamat, amely a moráviai misszióból veszi kezdetét. Moráviában, ahová Raszisztzláv fejedelem kérésére III. Mihály császár a testvéreket missziós útra küldte, korábban Itáliából, Bizánctól és a frankok közül érkeztek, akik, mivel nem a szlávok nyelvén tanítottak, nem tudták megértetni a morvákkal az Írás értelmét. Konstantin, Metód és tanítványaik a nép számára érthető nyelven végezték a térítő munkát. Ennek során figyelembe vették a már korábban kialakult liturgikus hagyományt, azaz a római és bizánci liturgia elterjedését. Konstantin és Metód moráviai missziójában a latin rítusú hagyományt is felhasználta. Ennek bizonyítékát az ún. *Kijevi lapok* nevén ismert nyelvemlék szolgáltatja. A *Kijevi lapok* eredetije a morva keresztények számára készült liturgikus szöveg (*sacramentarium*), amely egy olyan latin nyelvű miserend, amelyet Szent Péter liturgiájának neveztek. Ezt a szertartásrendet az itáliai és Adria-menti görög egyházakban és Rómában is használták. Szent Péter liturgiája valójában összekötő kapocs a keleti és nyugati liturgia között.⁴⁰ Természetesen más latin szövegekből is készültek fordítások. Ilyen az *Euchologium Sinaiticum* nevén ismert imagyűjtemény, amely több *protográf*ból (pl. egyházi formula, temetési szertartás) összeállított eredeti gyűjtemény. Az a körülmény, hogy latin szövegekről is készültek fordítások, e gyűjtemény moráviai eredetével magyarázható, amit megerősítenek a szöveg ún. morvaizmusai is. Ismeretes, hogy 866 és 870 között Borisz-Mihály bolgár uralkodó Rómával is kapcsolatban állott azért, hogy a pápától püspököket (érseket) kapjon a bolgár egyház élére. Ez alatt az idő alatt római misszionáriusok is tevékenykedtek Bulgáriában (Formosus, Gauderich, Ermanrich stb.), ami a nyugati rítus gyakorlásának feltételezését lehetővé teszi. Kiváló példa erre a rávnai kolostorból ismert görög és óbolgár nyelvű felirat, amely Római Szent Kelemen pápa (88–97) emlékét őrzi. Latin szöveg – érdekes módon – Konstantin *Prológusi legendájából* is ismeretes, ahol II. Hadrián pápa eredetileg

³⁸ Bojadzsiev, A.: *Szv. Kliment i kirilicata, Kirilo-Methodievszki Sztudii, kn. 13*. Szofija, 2000 88., 89–91.

³⁹ Cejtlin, R. M.: *Lekszika drevnyebolgarszkih rukopiszej*. Szofija, 1986. 84.

⁴⁰ Cejtlin, R. M.: *Lekszika drevnyebolgarszkih rukopiszej*, 84.

latinul fogalmazott, Raszisztzlávhoz, Szvjatoplukhoz és Kocelhez írt és Metód érseki ordinációjáról szóló bullájának óbolgár nyelvű fordítását olvashatjuk.

Amikor Péter bojár a konstantinápolyi VIII. egyetemes zsinaton (870. március 4.) ki-nyilatkoztatta Bulgária csatlakozását a konstantinápolyi patriárkátushoz, a latin liturgia hí-vei elhagyták Bulgáriát. A Bizáncból érkezett bolgár érsek, Ioszif (Sztefan) és az őt kísérő görög püspökök természetesen a keleti egyház liturgiáját tették kötelezővé Bulgáriában. Ioszif (Sztefan) érsekkel együtt görög püspökök is érkeztek Bulgáriába, amelyet a császártól küldött szerzetesek serege árasztott el. Az érsek megérkezésével párhuzamosan létrejöttek az egyes püspökségek is. Mindez magával vonta a liturgia megváltozását, a bizánci, ortodox liturgia vált uralkodóvá. Bizánci mintára szervezték át a bolgár egyházat, és létrehozták szintén bizánci mintára az érsekség kancelláriáját. Kialakult a *szinkel* (synkellos) tisztsége, aki az érsek helyettese volt az egyházi szervezetben. Georgij Szinkel pecsétje (9–10. sz.) ta-lán a legrégebbi bolgár nyelvű szfragisztikai emlék. Reprezentáns tanúbizonysága a rítus terén végbement paradigmaváltásnak az, hogy Joan Ekzarh Damaszkuszi Szent János *A hit forrása* (Πηγη νορευός) című trilógiájának két részét lefordította óbolgárra, és ezzel megte-remtette az ortodoxia nemzeti nyelvű alapjait. A rítusváltás eredményeként a bizánci, illet-ve a keleti rítushoz tartozó szerzők műveinek jelentős mértékű elterjedése figyelhető meg, amelyek az óbolgárra történő fordítások révén az ortodox szlávok egyetemes kulturális és vallási műveltségének alkotó elemévé váltak.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az információrobbanás, illetve a paradigmaváltások eredményeként 886 és 970 között kialakult a sajátos óbolgár politikai, kulturális, gazdasági és vallási egység, amely a bolgár állam jellegzetes jegyeit magában foglalta. Ez az egység olyan termékeny és életerős folyamatokat indukált, amelyek megőrizték sajátos bolgár-szláv jellegüket napjainkig. Ugyanakkor jelentősen befolyásolták az ortodox szlávok és ro-mánok liturgiáját, liturgikus nyelvét és kultúráját is. Nem véletlen, hogy az óbolgár iroda-lom példaképként szolgáló alkotásai Bulgária tragikus eseményekkel terhelt történelme kö-vetkeztében az ortodox szlávok, elsősorban a keleti szlávság kulturális közvetítésének kö-szönhetően maradtak az utókorra.

IMRE H. TÓTH

Information Explosion and Paradigm Shift in Bulgaria (885–970)

The two technical terms mentioned in the title and appearing frequently in the literature are used in the paper to describe the fundamental changes Bulgaria went through between 885 and 970. Due to the information explosion Bulgaria joined a new cultural and religious community via Christianization. Slavic literacy and Slavic language liturgy made Bulgaria a source of religious and cultural mission (for the Orthodox Slavs and Romanians). The information explosion was completed by paradigm shifts, which finalized the special properties of Bulgarian cultural and religious life. As a consequence of these two processes, the special features of the Bulgarian *ethnos* as well as its administration emerged. As a result, cultural and religious traditions were created, which enabled the Bulgarians to preserve their national and cultural identity throughout their history.